

DOI 10.36074/logos-29.10.2021.v2.11

ГИД- ТАРЖИМОН НУТҚИДА РИТОРИКАНИНГ АҲАМИЯТИ

Алимова Камола Турсуновна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Аннотация. Мақолада инглиз ва ўзбек гид таржимонлари нутқида риторикасининг аспектда миллий ва умумий жиҳатларини очиб берилиб инглиз ва ўзбек тилларига оид диалогик риторикада: лисоний ва экстралингвистик омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг мазкур тиллардаги ўхшаш ва фарқли томонларини исботлаш; эркак ва аёллар нутқида оид лингвистик воситаларнинг умумий ва миллий жиҳатларин асослаш орқали ёритилган.

Мамлакатимиздаги тинч осуда ҳаёт, ҳамжиҳатлик, миллий урф-одат ва анъаналар, хунармандчилик намуналари, халқимизга хос бўлган меҳмондўстлик фазилатлари туфайли Ўзбекистон замонавий сайёҳлик инфратузилмаси ва инновацион технологиялари ривожланган давлат қаторидан муносиб ўрин эгалламоқда. Бу эса, ўз навбатида, юртимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшмоқда. Жумладан, республикага туристларни жалб қилиш ва ички туризмни ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш, мавжудларни ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири сифатида қаралмоқда. Бугун асрлар оша жумлаи жаҳонни осори атиқалари, ноёб тарихий - маданий обидалари билан ҳайратга солиб келаётган бу қўҳна диёримизга келувчи ички ва ташқи сайёҳлар оқими жалб қилиниши ва уларга кўрсатиладиган хизматларда муаммолар вужудга келаётгани ва уларни ечими учун мутахассислар етишмаслиги бу муаммони чуқурроқ ўрганиб туризм кадрлари, жумладан, профессионал гид-таржимонлар етиштириб чиқариш зарурлиги мамлакатимизда долзарб масалаларидан биридир .

Таржимоннинг тажрибаси мамлакат ҳақида илк илиқ тасаввур беради. Уларнинг ҳар бири билан тил топишиш, юртимиз ҳақида илиқ таассуротларга эга бўлиб қайтишлари кўп жиҳатдан гид-таржимонларнинг билимдонлиги, профессионал маҳоратига боғлиқ.

Хар бир гидга қўйилган профессионал талаб – бу юқори даражали нутқ маданиятига эга бўлишидир. Гид сўз устаси бўлмаса экскурсиянинг муваффақиятли ўтишини таъминлай олмайди. Шунинг учун у нотиклик санъати асосларини эгаллашга интилиши керак. Гиднинг нутқ маданияти асосларини оригинал муаллифлик ишланма сифатида қабул қилиш нотўғри. Ахир минг йиллар ичида нотиклик санъати бўйича юзлаб китоблар ёзилган. Нотиклик санъати бўйича адабиётларни таҳлил қиладиган бўлсак, Е.А.Ножиннинг «Иттифоқ ораторлик санъати асослари», А.А.Введенская ва Л.Р. Павловаларнинг «Нутқ маданияти ва санъати», Дейл Карнегининг “Расмий чиқишлар орқали инсонга таъсир кўрсатиш ва ўзига ишончни кучайтириш” асарларида бу масала батафсил ёритилган.

Нотиклик санъати жамиятимизда катта таъсирга эга бўлаётган жараён. Одамларни ишонтира олишлик, шароитни бошқара олишлик, кўпгина инсонларни ҳаётини энгиллаштиради. Ўзининг гўзал гапира олиш малакасига

эга бўлиши билан одамлар юксак мартабаларга, мансабларга эга бўлишлари ва ҳаётда кўплаб ютуқларни қўлга киритишлари мумкин. “Шуни яхши билиш керакки, яхши нотиқ бу лидер ҳисобланади. Нотиқлик санъати ўзини кўпгина соҳаларда кўрсата олади. Бу савдо-сотиқ бўлсин, ишлаб чиқариш бўлсин ва ҳатто илмий фаолиятда ҳам кўзга ташланади”¹ — дейди ф. ф.д., Фарҳод Абдурахмонов ўзининг “Нутқ маданияти” китобида. Ҳозирги вақтда нотиқ санъатига бўлган эҳтиёж ўсиб бормоқда. Чунки ўз келажагини ўйлаган ва обрў-эътиборга эга бўлишни хоҳловчи касб эгалари ўз сўзларини гўзал қилиб гапира олмасалар уларда ютуқлар бўлмаслигини англаш пайдо бўлган. Демак, кўриниб турибдики, барча соҳаларда яхши мутахассис бўлиш учун, албатта, нотиқликдан хабардор бўлиш зарур жараёнга айланди. Нотиқлик санъати — бу нотиқ шахси билан узвий боғлиқ жараёндир. Нотиққа хос ижобий хусусиятлар нотиқ нутқининг яхши, гўзал бўлишига олиб келади. Нотиқ — бу гўзал сўзловчи, намунали, ҳаммага таъсир қила оладиган даражада гапира олувчи инсондир. Нотиқ сўз устаси, нутққа бой ва чиройли сўзларни топиб гапирувчидир. Нотиқ омма олдида чиқиши учун махсус малака ва уддалай олиш қобилиятига эга бўлиши керак. Нотиқ олдида қўйиладиган вазифаларга қуйидагилар киради: — ўз даврининг энг муҳим сиёсий-ижтимоий малакаси; — адабиётларни танлай олиш малакаси; — танланган адабиётларни ўргана олиш малакаси; — режа туза олиш малакаси; — нутқни ёза олиш малакаси; — аудитория олдида ўзини бошқара олиш малакаси; — вақтни ҳис эта олиш малакаси. Жамият тараққиётида нотиқлик нутқига эҳтиёжлар кун сайин ошиб бормоқда. бу мутахассисларни бошқалар билан бўладиган мулоқотида, иш фаолиятида, дам олишда, оила шароитида, маънавий-маърифий ишларни бажариш жараёнида ва шу каби ҳаётий шароитларда кўзга ташланади. Нотиқлик санъати инсондан ҳаёт фаолиятининг муҳим жараёни сифатида нотиққа хос хусусиятларни билишни талаб қилиб бормоқда. Нотиқлик санъати грекчада риторика (грек. рхеторике — ўзбекчада нотиқлик санъати) деб аталади.

Риторика — бу яхши нутқ ва сифатли матнни тайёрлаш, бошқаларга етказиш билан боғлиқ илмий фан ҳисобланади. Нотиқлик санъатини ўрганишда ортология таълимоти муҳим рол ўйнайди. Нутқ ҳақидаги таълимоти “ортология” деб аталади. “Ҳар қандай таълимот — чуқур изланишлар, услубий йўналишлар, коммуникатив ёндашувлар ривожланиш ва такомиллашув жараёнларида юзага чиқади.

Таълимотнинг риторика — сифат, нутқ маданияти, муомала маданияти, мулоқот услублари, нотиқлик санъати, бадиий сўз, ифодали ўқиш, саҳна нутқи каби йўналишлардан мавжудлиги, таълимот яхлитлигини сақлаган ҳолда уларни алоҳида ажратиб ўрганишни ҳам тақозо этади”². Нутқ таълимоти — ортология шахс томонидан шакллантирилган матннинг ифодавий кўриниши бўлиб, у фақат нутқга боғлиқ бўлмай, балки ҳам руҳий ҳам эстетик ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун унга намунавий нутқ сифатида баҳо берилганда тингловчига кўзда тутилган мақсаднинг ёки айтмоқчи бўлган муддаонинг тўлиқ бориб етиши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Бу вазифаларни амалга оширишда нутқ олдида маълум талаблар қўйилади. Драматик жиҳатдан нутқнинг тўғри тузилиши, сўзлар кўзлаган мазмун, маънони акс эттириши, ёрқин таъсирчан ҳис-ҳаяжонли бўлишини тақозо этади.

Риторика — нутқ таълимотининг ўрганиш тарихини бошланғич қадимий йўналишидир. Риторика термини қадимдан жонли сўз санъатининг расмий нутқ

¹ Абдурахмонов Ф. Абдурахмонова З. Нутқ маданияти. –Т.: Фан, 2016.

² Тўлаганов А. Саҳна нутқи. –Т.: Мусиқа, 2010.

кўринишини ифодалаб, нотиклик таълимотида сўз санъатининг назариёт асослари ҳақидаги фан деган тушунгани ҳам англатади. Унда илмий-услубий тадқиқот ишлари олиб борилган. Риторика нутқий амалиётдаги ютуқларни ўрганиб, назариясини очувчи адабиётлар яратган, чунки унинг предмети, расмий-жонли сўз санъати шаклланиш жараёни бўлиб, маънавиятнинг муҳим қуроли бўлган нотиклик санъатининг назарий-услубий асосларини ишлаб чиқиш вазифасини бажарган. Риторика ҳақидаги илк маълумотлар Афина нотиклик мактабига оид манбаларда мавжуд. Риторика ўқиш-ўрганиш мактаби, ритор — эса уни ўргатувчи шахс.

Гид шуни ёдда тутиши керакки унинг сайёҳлар наздидаги нутқи бу оғзаки нутқ ва у ёзма нутқдан таркиби, жумлалар ҳажми билан фарқланади. Нотиклик чиқишлар учун қиска ва унча мураккаб бўлмаган жумлалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, чунки уларни эшитиш ҳам осонроқ. Узун жумлаларга қарши қадимий нотиклар шундай деган «узун жумлалар эшитувчининг кулоғига ва ҳам нотикнинг нафас олишига ёмон таъсир қилади». Оғзаки нутқ – овоз билан ифода этилган ёзма нутқдир. Гид индивидуал матн, тўпланган адабий, илмий, газета, архив, статистик материалларни албатта, оғзаки нутқ қоидаларига мослаштириши мақсадга мувофиқдир. Тадқиқотлар шуни исботламоқдаки, ёзма нутқларга овоз берилганда эшитувчилар ахборотнинг 50 % ни, чиқишлар оғзаки нутқ меъёрлари бўйича тузилган бўлса, ахборотнинг 90 %ни қабул қилишар экан. Бу тадқиқотлар маърузачи нутқи самарадорлигини характерлайди.

Гид нафақат ўз нутқини балки, новербал мулоқат тили хисобланмиш ўз жестларини ҳам диққат билан кузатиши керак. Чунки озми-кўпми гиднинг гуруҳ билан муносабати самарадорлиги уларга ҳам боғлиқ. Жестларни онгли, ифодали ишлатиш қоидалари яхши муомила қоидалари билан ўхшаш: улар билан туғилмайди, улар ўрганилиб, хаётий меъёрга айланади. Нотик хис-туйғуларининг муҳим кўрсаткичи бу унинг юз ифодаси, мимикасидир. Мимика эшитувчиларга нотикни яхши тушиниш, қандай хиссиётларни бошдан кечираётганини англашга имкон беради. Мимика кўпгина туйғу ва кечинмаларни узата олади: хурсандчилик, ғам, нафрат, таажуб, хайрат, иккиланиш. Юз ифодаси нутқ характерига мос келиши керак. Гид юзидаги зерикарлик ва совукконлик сайёҳларга салбий тъсир кўрсатади. Нотик чехраси эшитувчиларга нисбатан чарақлаб туриши лозим. Гид ўз мимик имкониятларини ўрганиши ва такомиллаштириши керак. Л.А.Введенская ва Л.Г.Павловалар бу борада куйидагиларни маслаҳат берадилар: Қошлар, лаблар ва пешона билан нима рўй бераётганини билиш тавсия этилади. Агар қошни қовоқ қилиб, пешонани ажин қилиб юришга одатланган бўлсангиз, ковоғингизни, пешонани очиб юришни ўрганинг. Мимикамиз ифодали бўлиши учун ойна олдида бир неча эмотционал кўринишларни тасвирланг (ғамгин, хурсанд, бахтсиз, нафрат). Мимика ўзгараётганини ва у керакли эмотция бераётганини йўқми кузатиш». Шуни ёдда тутиш лозимки, «илхомбахш» нотик мимикаси – аудитория хиссиётини жумбушга келтирувчи яхши воситадир.

Жаҳон тилшунослигида нутқ маданияти даврлар ўтса ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган мавзулардан бири хисобланади. Ҳозирда умумжаҳон миқёсида турли тилларни ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортиши, халқаро алоқаларнинг ўрнатилиши нутқ маданиятига бўлган эътиборнинг кучайишига ва кишилар нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантиришга бўлган талабни юзага келтирди. Бугунги кунда такомиллашиб бораётган тил ва маданият, тил ҳамда жамият билан боғлиқ бўлган соҳалардаги илмий изланишлар ҳам айнан нутқ маданиятининг турли аспектларини бир-

бирига қардош бўлган ва бўлмаган тиллар доирасида кенг қиррали таҳлил қилинишини тақозо этмоқда. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимизда турли тилларда мустақил ҳамда теран фикрлаш қобилиятига эга бўлган, ўз фикрини аниқ ва равшан ифода эта оладиган баркамол авлодни тарбиялашга бўлган диққат-эътибор янада кучайди. Ҳозирги кунда юқори билим, маданият ва маънавиятга эга кадрларнинг янги авлодини тайёрлашнинг ечимини топишда самарали натижаларга эришилди. Ёшларимизда нутқ маданиятининг юксаклиги, сўзамоллик, жамоатчилик олдида нутқ сўзлай олиш каби хислатларни янада шакллантириш билан боғлиқ бўлган бир қатор вазифалар нутқ маданияти аспектларини турли тиллар доирасида чоғиштирма таҳлилин амалга ошириш лозимлигини кўрсатмоқда. Республикаимизда ёшларга оид давлат сиёсатининг олиб борилиши, жумладан, «...руҳий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётий нуқтаи-назарига эга бўлган ёшларни тарбиялаш»³ 1га қаратилган стратегик вазифалар ҳам нутқ маданияти мавзуси доирасида чуқур изланишлар олиб борилишини талаб қилмоқда. Дунё тилшунослигида ҳамда маънавий ва маданий йўналишда кишиларнинг бирдамликка интилиши, ўзга халқлар маданияти, тилини ўрганишга бўлган қизиқиши, ифодали ва таъсирчан нутқ сўзлай олишга бўлган иштиёқининг доимий равишда ўсиб бориши шу ўринда нутқ маданияти риторик аспекти бир-бирига қардош бўлмаган тиллар доирасида тадқиқ этишга бўлган эҳтиёжни юзага келтиради. Ҳозирги кунга қадар риторик аспект бўйича жаҳон ва ўзбек тилшунослигида кўплаб илмий ишлар амалга оширилган бўлса-да, ушбу мавзу инглиз ва ўзбек диалогик нутқида яхлит тизим шаклида қиёсий аспектда ўрганилмаганлиги инглиз ва ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти риторик аспектининг гендер ва лингвокультурологик хусусиятларини, диалогик риторикада лингвистик ва экстралингвистик омилларни бир-бирига қардош бўлмаган ушбу тиллар доирасида чоғиштирма тадқиқ этилиши лозимлигини кўрсатади.

ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича «Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 8 майдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисидаги 124-сон қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот маълум даражада хизмат қилади.

Фойдаланган адабиётлар:

- [1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. / Халқ сўзи, 2017 йил. 8 февраль. –№ 28 (6722).
- [2] Тўлаганов А. Саҳна нутқи. –Т.: Мусиқа, 2010
- [3] Абдурахмонов Ф. Абдурахмонова З. Нутқ маданияти. –Т.: Фан, 2016.
- [4] Самигова Х.Б.
- [5] Нутқ маданиятининг риторик аспекти. Монография. –Тошкент, Фан ва технология, 2016. –156 б.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. / Халқ сўзи, 2017 йил. 8 февраль. –№ 28 (6722).